

ЕНЕРГІЯ В СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

ENERGY IN THE SYSTEM OF CIVIL RIGHTS OBJECTS

Якубівський І.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано питання щодо юридичної природи енергії як об'єкта цивільних прав. Звернута увага на те, що загальне визначення енергії, яке міститься в актах міжнародного та національного законодавства з питань забезпечення енергоефективності, є доволі широкими і охоплює різні за своєю суттю категорії об'єктів цивільних прав, а тому є малоприматними для дослідження енергії з позиції системи об'єктів цивільних прав. У ЦК України в контексті відносин за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу йдеться про такий об'єкт, як «енергетичні ресурси», тоді як закріпленому ГК України визначенні договору енергопостачання мова йде, власне, про «енергію», до якої віднесено електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду. Зазначено, що подібне розуміння енергії в ГК України не є досконалим, оскільки воно, фактично, підміняє поняття «теплова енергія» і «теплоносії», які в законодавстві про теплопостачання розмежовуються. Проаналізовано закріплені спеціальним законодавством дефініції електричної енергії та теплової енергії, які в своїй основі містять поняття «товар» («товарна продукція»). Такий законодавчий підхід, з одного боку, розкриває суть електричної та теплової енергії як об'єкта відповідних договірних відносин, проте він не вирішує питання про їх місце в системі об'єктів цивільних прав. Проаналізовано представлені в юридичній науці підходи до розуміння природи енергії як об'єкта цивільних прав, які розділено на три групи: енергія – особлива категорія речей; енергія – особлива категорія майна; енергія – особлива категорія об'єктів цивільних прав. Формулюючи власну позицію з цього питання, автор виходить з того, що енергії притаманні ознаки об'єкта цивільних прав (вона є благом, оскільки здатна задовольняти потреби учасників цивільних відносин, щодо неї можуть виникати цивільні правовідносини, учасники яких мають права та обов'язки на цей об'єкт (наприклад, за договором постачання електричної енергії), а тому її можна розглядати в якості такого об'єкта. Зазначено, що з огляду на сучасний рівень розвитку суспільних відносин та стан законодавчого регулювання до об'єктів цивільних прав можна віднести не всі відомі на сьогодні види енергії, а лише електричну енергію та теплову енергію. В силу своєї природи електрична та теплова енергія не можуть бути віднесені до речей у їх цивільно-правовому розумінні. Зазначено, що річ завжди конкретна, відособлена від інших речей, існуюча в обмежених просторово-часових межах, чого не можна сказати про енергію. Так само не достатньо переконливими, на думку автора, виглядають підходи до розуміння енергії, як «квазіречі» чи «безтілесної речі». Враховуючи розуміння поняття «майно», як окремої речі, сукупності речей чи майнових прав та обов'язків, немає підстав для віднесення електричної та теплової енергії до категорії «майно». У статті зроблено висновок, що електричну та теплову енергію доцільно розглядати в якості окремої категорії об'єктів цивільних прав (*sui generis*), що належить до матеріальних благ.

Ключові слова: об'єкт цивільних прав, енергія, електрична енергія, теплова енергія, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, договір енергопостачання.

The article analyzes the issue of the legal nature of energy as an object of civil rights. Attention is drawn to the fact that the general definition of energy contained in the acts of international and national legislation on ensuring energy efficiency is quite broad and covers inherently different categories of objects of civil rights, and therefore is not suitable for the study of energy from the point of view of the system of objects civil rights. In the Civil Code of Ukraine, in the context of relations under the contract for the supply of energy and other resources through the connected network, it refers to such an object as energy resources, while the definition of the energy supply contract established by the Economic Code of Ukraine refers, in fact, to energy, which includes electricity, steam, hot and superheated water. It is noted that such an understanding of energy in the Economic Code of Ukraine is not perfect, as it, in fact, replaces the concepts of "thermal energy" and "heat carrier", which are demarcated in the legislation on heat supply. The definitions of electric energy and thermal energy established by special legislation, which at their core contain the concept of "goods" ("commodity products"), have been analyzed. This legislative approach, on the one hand, reveals the essence of electric and thermal energy as an object of relevant contractual relations, but it does not resolve the issue of their place in the system of objects of civil rights. The approaches to understanding the nature of energy as an object of civil rights are analyzed and presented in legal science, which are divided into three groups: energy – a special category of things; energy is a special category of property; energy is a special category of objects of civil rights. Formulating his own position on this issue, the author proceeds from the fact that energy is an inherent feature of the object of civil rights (it is a welfare, since it is able to satisfy the needs of the participants in civil relations, civil legal relations can arise in relation to it, the participants of which have rights and obligations to this object (for example, according to the contract for the supply of electric energy), and therefore it can be considered as such an object. It is noted that, given the current level of development of social relations and the state of legislative regulation, not all known types of energy can be included to objects of civil rights, but only electrical energy and thermal energy. Due to their nature, electrical and thermal energy cannot be attributed to things in their civil law sense. It is noted that a thing is always concrete, separated from other things, existing in limited space-time boundaries, which cannot be said about energy. Similarly, in the author's opinion, approaches to understanding energy as a "quasi-thing" or "incorporeal thing" are not convincing enough. Taking into account the understanding of the concept of "property" as a separate thing, a set of things or property rights and obligations, there is no reason to assign electric and thermal energy to the category "property". The article concludes that electric and thermal energy should be considered as a separate category of objects of civil rights (*sui generis*), belonging to material welfares.

Key words: object of civil rights, energy, electrical energy, thermal energy, contract for the supply of energy and other resources through the connected network, energy supply contract.

Актуальність теми дослідження. Слово «енергія» має грецьке походження і в перекладі означає «діяльність». Цим поняттям оперують різні науки, такі як фізика, хімія, психологія та ін. Загалом енергія визначається як одна з основних властивостей матерії – кількісна міра всіх форм її руху. Відповідно до різних форм руху матерії розрізняють відповідні види енергії – механічну, теплову, електричну, ядерну тощо [1, с. 272; 2, с. 134]. Енергію можна розуміти як певне благо, яке в силу своїх корисних властивостей здатне задовольняти інтереси учасників врегульованих правом суспільних відносин, і в цьому аспекті енергія виступає об'єктом пра-

вовідносин, насамперед цивільних. Відтак, постає питання про сутність енергії та її місце в системі об'єктів цивільних прав. Це питання набуває особливої актуальності в контексті системного оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній юридичній науці проблеми об'єктів цивільних прав та місця в їх системі такого блага, як енергія, висвітлювали у своїх працях такі науковці, як О. В. Кохановська, В. Л. Скрипник, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. І. Шимон, В. Л. Яроцький та ін.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних положень щодо визначення місця енергії в системі об'єктів цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. В національному законодавстві України та в міжнародних документах передбачено цілу низку понять, які так чи інакше пов'язані з категорією «енергія». Йдеться про такі поняття, як «енергія», «енергетичні ресурси», «енергетична продукція», «енергетичні послуги», «електрична енергія», «теплова енергія».

У Директиві Європейського Парламенту і Ради 2012/27/ЄС [3] закріплено визначення поняття «енергія», відповідно до якого, «енергія» означає усі форми енергетичних продуктів, горюче паливо, тепло, відновлювану енергію, електроенергію чи будь-яку іншу форму енергії, як визначено в статті 2 (d) Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1099/2008 від 22 жовтня 2008 року про статистику в галузі енергетики.

Положення вищезазначеної Директиви були покладені і основу Закону України «Про енергетичну ефективність» [4], відповідно до якого, енергія – усі види палива та енергії, які використовуються в національній економіці, у тому числі природний газ, вугілля, нафта, нафтопродукти, скрапленний газ, відновлювані джерела енергії, теплова енергія, електрична енергія та будь-які інші форми енергії, визначені у нормативних актах про статистику в галузі енергетики.

Зазначені у Директиві 2012/27/ЄС та Законі України «Про енергоефективність» визначення енергії є доволі широкими і охоплюють різні за своєю суттю категорії об'єктів цивільних прав. Таке широке розуміння поняття «енергія» обмовлене тим, що ці акти регулюють питання забезпечення енергоефективності. Водночас, такий підхід є малоприматним для використання його в цілях дослідження енергії з позиції системи об'єктів цивільних прав.

У ЦК України [5] як основному акті цивільного законодавства термін «енергія» не вживається – натомість в якості одного з різновидів договору купівлі-продажу у главі 54 визначено договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу. Єдина присвячена цьому договору ст. 714 ЦК України послідовно вживає термін «енергетичні та інші ресурси», не даючи визначення цьому поняттю. На рівні коментарів до ЦК України спостерігається відносна однотайність у цьому питанні – поняття «енергетичні ресурси» в контексті вищезгаданого договору розуміють як електричну енергію та теплову енергію [6, с. 590; 7, с. 483-484; 8, с. 803].

У ГК України [9] міститься конструкція договору енергопостачання, предметом якого визначено енергію. Зі змісту закріпленої ст. 275 ГК України дефініції цього договору випливає, що енергія включає в себе електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду. Щодо пари, гарячої води і перегрітої води, то це відповідає поняттю «теплогосій», яке закріплене у Законі України «Про теплопостачання» [10]: рідка або газоподібна речовина, що циркулює у трубах або каналах і передає теплову енергію в системах теплопостачання, опалення, вентиляції та технологічних установках. У цьому відношенні передбачене у ст. 275 ГК України розуміння енергії не є досконалим, оскільки воно, фактично, підміняє поняття «теплова енергія» і «теплогосій», які в законодавстві про теплопостачання розмежовуються. По суті, ст. 275 ГК України потрібно розуміти так, що вжите в ній поняття «енергія» охоплює два її види: електричну енергію і теплову енергію. Це узгоджується із іншими нормами ГК України, наприклад, зі ст. 75, в якій йдеться про «електричну та теплову енергію». Варто також відзначити, що у ст. 261 ГК України енергія, поряд із продукцією і природними ресурсами, віднесена до категорії «матеріальних благ».

На рівні актів спеціального законодавства закріплено визначення окремих видів енергії.

Відповідно до Закону України «Про ринок електричної енергії» [11], електрична енергія – енергія, що виробля-

ється на об'єктах електроенергетики і є товаром, призначеним для купівлі-продажу.

Схожий підхід спостерігається і в Законі України «Про теплопостачання», згідно з яким, теплова енергія – товарна продукція, що виробляється на об'єктах сфери теплопостачання для опалення, підігріву питної води, інших господарських і технологічних потреб споживачів, призначена для купівлі-продажу.

Наведені законодавчі визначення електричної і теплової енергії в своїй основі містять поняття «товар» («товарна продукція»). З одного боку, така позиція законодавства дозволяє розглядати електричну і теплову енергію в якості об'єктів, що можуть бути предметом відповідних договорів. У цьому відношенні варто звернути увагу на те, що норми ст.ст. 655, 656 ЦК України визначають в якості предмету договору купівлі-продажу «майно (товар)».

Проте, з іншого боку, визнання енергії товаром (чи товарною продукцією) не вирішує питання про її місце в системі об'єктів цивільних прав. Адже норми розділу III Книги 1 ЦК України не містять такої категорії об'єктів цивільних прав, як «товар», а, відтак, постає питання про співвідношення товару з такими поіменованими категоріями об'єктів цивільних прав, як «рідч», «майно» та ін. У свою чергу, на рівні спеціального законодавства спостерігаються різні підходи законодавця до розуміння цього поняття. Наприклад, ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [12] закріплено широке розуміння товару – будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі). На відміну від цього, Закон України «Про захист прав споживачів» [13] передбачає вужче розуміння товару, який поряд із роботами і послугами охоплюється більш загальним поняттям «продукція». Закон України «Про публічні закупівлі» [14], розмежовуючи серед предметів закупівлі товари, роботи і послуги, містить таке визначення перших: продукція, об'єкти будь-якого виду та призначення, у тому числі сировина, вироби, устаткування, технології, предмети у твердому, рідкому і газоподібному стані, а також послуги, пов'язані з постачанням таких товарів, якщо вартість таких послуг не перевищує вартості самих товарів.

Відсутність чіткої законодавчої позиції щодо розуміння енергії як об'єкта цивільних прав породжує плюралізм підходів до цього питання в літературі. Представлені в доктрині підходи до розуміння природи енергії як об'єкта цивільних прав можна умовно розділити на три групи:

- 1) енергія – особлива категорія речей;
- 2) енергія – особлива категорія майна;
- 3) енергія – особлива категорія об'єктів цивільних прав.

Прихильники першого підходу розглядають енергію в якості особливої категорії речей. Так, О. В. Кохановська, наголошуючи на відмінностях між звичайним повсякденним уявленням про речі і їх юридичним значенням, до поняття речі в юридичному значенні відносить, зокрема, енергію [15, с. 254]. Схожу позицію відстоює С. О. Сліпченко, який, керуючись тим, що електрична і теплова енергія піддаються кількісному визначенню у відповідних одиницях обліку, розглядає теплову і електричну енергію, як специфічну групу речей [16, с. 98]. Досліджуючи договір енергопостачання, В. О. Криворучко визначає енергію за цим договором безтілесною рідчю з низкою притаманних їй особливостей та виокремлює систему ознак, притаманних енергії за договором енергопостачання: а) відсутність тілесності (неможливість сприймати енергію як предмет матеріального світу візуально); б) фактичний збіг моменту виробництва і споживання енергії як в часі, так і за кількістю (з урахуванням втрат); в) неможливість накопичення в значних обсягах (наприклад, на складі) для подальшого споживання; г) особливий спосіб передачі споживачеві (тільки через електромережі або теплотраси);

д) неможливість повернення спожитої енергії; е) обмеженість застосування правомочностей володіння і розпорядження по відношенню до енергії [17, с. 5-6].

До першої групи можна також віднести й тих дослідників, які розглядають енергію, як «квазіречі». Таку позицію обґрунтовує С. І. Шимон, яка виокремлює в системі майнових об'єктів цивільних прав три категорії: речі, квазіречі (газ, електрична енергія і подібн.) та майнові нематеріальні об'єкти [18, с. 79]. На думку В. Л. Скрипника, електроенергія є майном, яке не має фізичної оболонки, до якої можна доторкнутися. Науковець пропонує відносити електроенергію до категорії «квазіречі» [19, с. 288-289].

Вчені, які відстоюють другу точку зору, заперечують віднесення енергії до категорії речей, проте розглядають її в якості особливої категорії майна. Так, І. В. Спасибо-Фатєєва зауважує, що не можна вважати поняття товару і речі взаємообумовленими і стверджувати, що оскільки енергія є товаром, то значить вона одночасно є й річчю. Під енергією розуміється властивість матерії. Тому її можна вважати такою, що належить до матеріального світу. Однак очевидно неможливим є її бачення як предмета, тілесної речі. Енергію слід вважати майном зі специфічним правовим режимом [20, с. 36]. Схожу позицію займає В. Л. Яроцький, який в контексті пропозицій щодо оновлення ЦК України в частині об'єктів цивільних прав розглядає в якості окремих категорій майна, зокрема, речі та електроенергію, пропонуючи віднести електроенергію до нетипових об'єктів цивільних прав. За визначенням вченого, електроенергія – це вид фізичної матерії, що виробляється на об'єктах електроенергетики, існує у вигляді електричного току, який може передаватися на великі відстані і через приєднану мережу використовуватися споживачами для забезпечення роботи та живлення відповідних приладів, механізмів, обладнання тощо [21, с. 516-527].

Деякі автори розглядають енергію в якості окремої категорії об'єктів цивільних прав, не висловлюючи чіткої позиції щодо віднесення її до речей чи до майна. Наприклад, Ю. Є. Ходико зазначає, що у фізичному розумінні електроенергія хоч і є матерія як така, але річчю не є, оскільки відсутня головна ознака речі – тілесність. У такому разі йдеться про те, що електроенергія належить до інших благ і на неї може поширюватися правовий режим речей [22, с. 87]. Очевидно, що в даному випадку науковець має на увазі «інші блага» в контексті ч. 1 ст. 177 ЦК України, яка, закріплюючи невичерпний перелік об'єктів цивільних прав, відносить до таких «інші матеріальні та нематеріальні блага». Аналізуючи теплову енергію з позиції цивільного права, М. М. Топоркова зазначає, що тепла енергія, так само як і інші види енергії, розглядається цивільним правом як самостійний об'єкт цивільних прав. Вона розглядається як «своєрідний об'єкт», як особливий товар, зі специфічними фізичними ознаками і властивостями [23, с. 275-276].

При вирішенні питання про сутність енергії з позиції цивільного права, потрібно насамперед дати відповідь на питання, чи є енергія об'єктом цивільних прав. Враховуючи напрацьовані на рівні доктрини підходи щодо розуміння об'єкта цивільних прав [19, с. 70; 21, с. 516; 24, с. 104], можна констатувати, що енергія відповідає ознакам об'єкта цивільних прав: вона є благом, оскільки здатна задовольняти потреби учасників цивільних відносин, щодо неї можуть виникати цивільні правовідносини, учасники яких мають права та обов'язки на цей об'єкт (наприклад, за договором постачання електричної енергії). Єдине, що напевне, було би перебільшенням стверджувати, що будь-які види енергії слід вважати об'єктами цивільних прав. Виходячи із сучасного рівня розвитку суспільних відносин та стану законодавчого регулювання, до об'єктів цивільних прав можна відносити такі види енергії, як електрична енергія і тепла енергія. Законодавство України оперує також терміном «ядерна енергія».

Проте в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [25] немає визначення ядерної енергії, тоді як закріплена цим законом дефініція поняття «використання ядерної енергії» не дає ключа до розуміння сутності ядерної енергії як об'єкта правовідносин, зокрема цивільних.

Далі слід визначитися щодо можливості віднесення енергії до такої категорії об'єктів цивільних прав, як майно. Відповідно до ч. 1 ст. 190 ЦК України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. В контексті рекодифікації цивільного законодавства наведений підхід до визначення поняття «майно» пропонується зберегти [21, с. 522].

Але якщо притримуватися закріпленого ч. 1 ст. 190 ЦК України розуміння поняття «майно», то в такому разі ствердна відповідь на питання про можливість віднесення енергії до цієї категорії передбачатиме необхідність віднесення її або до речей, або до майнових прав. Друге вважаємо апріорі неправильною постановкою питання, а тому позиція про розуміння енергії як різновиду майна, по суті, означає розуміння її як речі. Отож, поширена у вітчизняній доктрині позиція, прихильники якої, заперечуючи належність енергії до речей, відносять її до поняття «майно», з позиції ч. 1 ст. 190 ЦК України, принаймні, в її теперішній редакції, виглядає безспірною.

Стосовно ж можливості віднесення енергії до категорії «речі», то, відповідно до ст. 179 ЦК України, річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Електричну чи теплову енергію важко розглядати в якості «предмета матеріального світу». Річ завжди конкретна, відособлена від інших речей, існуюча в обмежених просторово-часових межах, чого не можна сказати про енергію. Тому варто погодитися із тими дослідниками, які заперечують віднесення енергії до категорії речей. Не вирішує проблеми також і кваліфікація енергії як «квазіречі». Остання категорія є у більшій мірі доктринальною і не має чіткого однозначного визначення. Загалом, видається, що спроби надати поняттю «речі» широкого значення, включаючи в нього тілесні (*corporales*) та безтілесні (*incorporales*) речі, у своїй основі мають підходи до розуміння цього поняття, які були напрацьовані в часи римського приватного права, коли поняттям «речі» позначався будь-який об'єкт цивільних відносин. Наприклад, така позиція була закріплена в Цивільному кодексі Галичини 1797 року, § 1 Другої частини якого передбачав, що «Всі предмети, які відрізняються від особи і служать людям для використання, у правовому сенсі називаються речами» [26, с. 76]. Сучасна ж цивілістика в якості загального оперує терміном «об'єкт цивільних прав», тоді як поняття «речі» вживається у більш вузькому значенні – як окрема категорія об'єктів цивільних прав.

В контексті аналізованої проблематики становлять інтерес підходи, які втілені у Модельних правилах і принципах європейського приватного права (*DCFR*). У цьому документі розмежовуються такі поняття, як майно (*property*) – будь-що, чим можна володіти: це може бути рухоме чи нерухоме, тілесне чи безтілесне майно, і товари (*goods*) – тілесні рухомі речі, включаючи кораблі, повітряні судна, морські судна, космічні об'єкти, тварини, рідини і гази. При цьому у *DCFR* «тілесне» (*corporeal*) по відношенню до майна означає таке, що має фізичне існування в твердій, рідкій чи газоподібній формі. У ч. 1 ст. IV.A.-1:101 *DCFR*, яка визначає сферу застосування норм про договори купівлі-продажу, передбачено, що вона застосовується до договорів купівлі-продажу товарів (*goods*). Водночас, у ч. 2 цієї ж статті міститься перелік об'єктів, купівля-продаж яких теж підпорядковується з відповідними змінами цим правилам. І до таких, власне, віднесено договори купівлі-продажу електроенергії. В коментарі до цього положення *DCFR* сказано, що беручи до уваги європейські та національні тенденції щодо подальшої дерегуляції енергетичних ринків, ці правила (*тобто правила*

про договір купівлі-продажу товарів – прим. І. Я.) також застосовуються до продажу електроенергії, хоча й за умови відповідних адаптацій. Однією з практичних проблем є той факт, що енергія не має матеріального аспекту, який, однак, можна виправити шляхом вимірювання кількості споживання (електрика, тепло) [27, с. 552].

Тож DCFR не відносить до поняття «товари» в контексті договору купівлі-продажу електричну та теплову енергію. Передбачено лише субсидіарне застосування до договірних відносин, об'єктом яких є електрична енергія, норм про купівлю-продаж товарів. Така позиція обумовлена тим, що поняття «товар» у розумінні DCFR стосується лише тілесних об'єктів, які можуть існувати в одній з трьох форм: твердій, рідкій чи газоподібній. Очевидно, що розробники DCFR виходили з того, що електрична

енергія не є тілесним об'єктом, оскільки не існує в твердій, рідкій чи газоподібній формі, а, відтак, не відноситься до поняття «товари».

Висновки. Отже, до об'єктів цивільних прав, з огляду на сучасний рівень розвитку суспільних відносин та стан законодавчого регулювання, можна віднести електричну та теплову енергію. В силу своєї природи електрична та теплова енергія не можуть бути віднесені до речей у їх цивільно-правовому розумінні. Враховуючи розуміння поняття «майно», як окремої речі, сукупності речей чи майнових прав та обов'язків, немає підстав для віднесення електричної та теплової енергії до цієї категорії. Тому електричну та теплову енергію доцільно розглядати в якості окремої категорії об'єктів цивільних прав (*sui generis*), що належить до матеріальних благ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012. 1320 с.
2. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1973. 599 с.
3. Директива Європейського Парламенту і Ради 2012/27/ЄС від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність, внесення змін до директив 2009/125/ЄС і 2010/30/ЄС та про скасування директив 2004/8/ЄС і 2006/32/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_017-12/ed20121025#n19
4. Закон України «Про енергетичну ефективність» від 21 жовтня 2021 року № 1818-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20/ed20240101#Text>
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Вид. 2, змін. і доп. / за ред. В. М. Коссака. Київ: Істина, 2008. 992 с.
7. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ: Істина, 2004. 928 с.
8. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар / за заг. ред. Є. О. Харитоновна, О. М. Калітенко. Київ: Норма права, 2023. 1424 с.
9. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
10. Закон України «Про тепlopостачання» від 2 червня 2005 року № 2633-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-15#Text>
11. Закон України «Про ринок електричної енергії» від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
12. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 року № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>
13. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
14. Закон України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 року № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
15. Кохановська О. В. Втілення та реалізація ідей розробників ЦК України щодо нормативного закріплення поняття та видів об'єктів цивільних прав. Актуальні проблеми приватного права України: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 247-271.
16. Сліпченко С. О. Особисті немайнові відносини щодо оборотоздатних об'єктів: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 552 с.
17. Криворучко В. О. Цивільно-правове регулювання договорів енергопостачання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2017. 19 с.
18. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 664 с.
19. Скрипник В. Л. Теоретичні та методологічні проблеми об'єктів цивільних прав: монографія. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2020. 380 с.
20. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасиво-Фатеевої. Харків: Екус, 2021. 784 с.
21. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса: Видавничий Дім «Гельветика», 2022. 908 с.
22. Ходико Ю. Є. Спірні об'єкти речового правовідношення та їх правовий режим. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 85-89.
23. Топоркова М. М. Теплова енергія як об'єкт цивільних прав. *Право і безпека*. 2010. № 5(37). С. 274-276.
24. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса: Фенікс, 2011. 456 с.
25. Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року № 39/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80#Text>
26. Цивільний кодекс Галичини 1797 р. / пер. з нім. М. Мартинюка та О. Павлишинця; вступна стаття В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с. С. 76.
27. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. 1604 p. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf